

İpək yolunun "Turandot" möcüzəsi,

yaxud Namaz Manafovun esse-etüdləri üzərində düşüncələr

Namaz Manafov ədəbi mühitimizdə kifayət qədər tanınan simadır. Zəhmətsevərliyi, vicdanlı müəllimlik fəaliyyəti ilə tələbələrinin, yetirmələrinin mənəvi mühitində özünə əbədi hörmət və ehtiram yeri tutub. Ancaq mənə elə gəlir ki, onun ədəbi taleyinin ən parlaq ulduzu elə Turandotla onu təzədən türk mənəvi mühitinə təqdim etdi.

Birmənalı qeyd edərdim; Türk-Turan dövlətləri birliyinin mənəvi bazisi üçün Namaz Manafovun tərcüməsində "Turandot" və onun tədqiqat əsəri misilsiz əhəmiyyətə malikdir.

Fridrix Şillerin "Turandot, Çin şahzadəsi" əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və nəşri müasir Azərbaycan ədəbi mühiti üçün böyük hadisədir. Çünki bu sıradan bir əsər deyil, tarixi-mənəvi qaynaqları ilə sanki dünyanın şərqi qərbi ilə birləşdirən Böyük İpək yolunun mənəvi mahiyyətini özündə əks etdirən əsərdir. Bu əsəri Azərbaycan dilinə görkəmli almanşünas alim Namaz Manafov tərcümə etmişdir.

Tərcümə ilə bağlı mənim ilkin təəssüratım belədir. Müəllif əsərə nəzəriyyəçi alim kimi yox, geniş fantaziyaya, dərin tarixi bilgiyə malik ədəbi təxəyyüllü yazıçı kimi yanaşmış. Bir çox məqamlarda əsaslı yaradıcılıq kəşfləri də özünü ardıcıl fikir işıqları kimi göstərir. Bu barədə bir az sonra.

Namaz Manafov kimdir? Onu Fridrix Şillərə doğru aparacaq yol hansı düşüncə dünyələrindən keçir? Zənnimcə, bu suallara onun Fridrix Şillerin "Turandot, Çin şahzadəsi" əsərinin tərcüməsinə yazdığı "Son söz"də kifayət qədər cavab verilir.

Onu da bəri başdan qeyd etmək yerinə düşər ki, Namaz Manafovun "Turandot - Turan qızı - türk qızı" tədqiqat əsəri quru faktların şərhini deyil. Müəllifin hisslərini və həyəcanlarını özündə ehtiva edən bir çox sirlərin üstündən pərdəni götürə bilən bir əsərdir. Onu da deyim ki, bu əsəri biz ötən il - Nizami ili çərçivəsində ilk dəfə olaraq "Kredo" qəzetində dərc etdik. Namaz Manafovun əsəri dərc olunan kimi diqqəti cəlb etdi. Və bu əsərin (N. Manafovun tədqiqat əsərinin) təsir dairəsi o qədər genişləndi ki, müəllifin şöhrət sərhədlərini aşdı və təzədən Fridrix Şilləri Azərbaycana gətirdi.

Namaz Manafov kimdir - sualına isə ötən həftə qəzetimizin dərc olunan sayında maraqlı yazılarla dolğun cavab verilib. Ona görə də bir çox faktları təzədən təkrar etmədən maraqlanan oxuculara qəzetin 16-cı sayında "Hər kəsin ömür payı" adlı qeydlərə diqqət yetirməyi məsləhət bilərdik.

Namaz müəllimin tərcüməsində əsər kifayət qədər canlıdır. Orijinalın əsas mahiyyətini qoruyaraq həm də tərcüməçinin yaradıcı yanaşması ilə əsərin tarixi ruhunun - türk ruhunun canlı mahiyyətini də hiss edirik. Burada əsas məqsəd "Turandot - Turan qızı - türk qızı" əsəri haqqında (yəni N. Manafovun tədqiqat əsəri haqqında) bəzi məqamlara toxunmaqdır. Müəllif əsərini tarixi-fəlsəfi aspektdə qələmə almış esse etüdlər kimi təqdim edir. Janrın maraqlı seçimi əsərə həm də bir bədii fon verir. Sanki hər səhifədə oxucu yeni bir sirin açılacağını gözləyir və bunu həqiqətən görür, duyur. Müəllif qeyd edir ki, "Turandot" haqqında ilk dəfə, Dillər İnstitutunda oxuyanda, öz müəllimi -dövrünün tanınmış germanşünas alimi Cəfər Mehdi oğlu Cəfərovdan eşidib.

(Davamı 8-ci səhifədə)

yaxud Namaz Manafovun esse-etüdləri üzərində düşüncələr

(Əvvəli 1-ci səhifədə)

Bundan sonra "Turandot" əsərinin tarixi taleyi ilə bağlı tədqiqatçıların yekdil fikrini diqqətə çatdırır. Belə bir qənaəti hakim hesab edir ki, əsər Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" poeməsindən alınmış sujet əsasında yazılıb. Özü də əvvəlcə maraqlı düşüncələrlə "Turandot"un tarix yolundakı uğurlu taleyinə diqqəti yönəldir: "Məşhur rus tədqiqatçısı Yevgeni Bertels (1890-1957) hələ keçən əsrin 40-cı illərində sübut etmişdir ki, Nizaminin poemaları ilə Avropanın cəngavərlik romanları arasında bənzərlik çoxdur: "C.Bokkaçonun "Ameqo", K.Qotsinin "Turandot", A.R.Lesajın "Çin şahzadəsi", Volterin "Zadiq, yaxud tale" və başqa əsərlər Nizaminin poemalarının sujetləri əsasında qurulmuşdur".

Qərb ədəbiyyatının istedadlı tədqiqatçısı Əkbər Ağayev (1915-1989) Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq Nizaminin Qərb dünyasına mənəvi təsirini qeyd etmiş, Nizami mövzularının Höteyə, Qotsiyə, Şillərə, Heyneyə ilham verdiyini göstərmişdir". Namaz Manafov qətiyyətlə qeyd edir ki, Nizami Gəncəvinin Qotsiyə və Şillərə təsirini Avropa tədqiqatçıları da təsdiq ediblər. Bununla da Nizaminin Avropanın mənəvi mühitinə necə parlaq bir işıq bəxş etdiyini müasir dünyanın nəzərinə çatdırır.

Düşünürəm ki, Günəş nə qədər var, daxilində olan partlayışlarla kainata və o cümlədən, Yerə işıq və hərarət göndərir. Nizami də öz əsərlərində daimi yaşayan fikir partlayışları ilə dünyanın mənəvi mühitinə zənginlik bəxş edir, fikir adamlarını, söz sahiblərini təkrar-təkrar qələmə sarılmağa, kağız üzərinə qayıtmağa çağırır. Namaz Manafov tədqiqatında Nizaminin yaşadığı Gəncənin İpək yolunun üstündə olduğunu, Avropadan gələn səyahətçilərin və yaxud Çindən gələn karvan sahiblərinin buradan keçməklə Avropaya gedib çatdıqlarını xüsusilə vurğulayır və bununla da Nizami sujetlərinin Avropaya gedib çatmasını qanunauyğun hesab edir. Burada yeni bir sual meydana çıxır. Bəs Nizami Gəncəviyə uzaq çinlə bağlı nağıl, əfsanənin özü necə çatıb? Elə bu sualın cavabı da Namaz Manafovun tədqiqatında diqqətli oxucu üçün sirr qalmır. Oxucu tədqiqatın mahiyyətinə vardığıca ona aydın olur ki, elə Nizamiyə də qədim Çin nağıl-əfsanələri Çindən gələn karvanlar vasitəsi ilə yetişib. Ticarət karvanları dövələrə qiymətli mallar yükləyirdilər. Ancaq başlarının içində də daha qiymətli sərvətlər gətirirdilər. Gəncə karvansarasında tacirlər dincəlməli olur, onlarla birgə gələn səyahətçilər də burada dayanır. İstirahət məqamlarında əhali ticarət əlaqələrinə girişir. Kimin haradan gəldiyi haqqında sorğu-sualar başlanır. Gələnlər tərcüməçilər vasitəsi ilə haradan gəldiklərini, necə bir diyarı gördüklərini anladılar. Şübhəsiz, Nizami Gəncəviyə qədim Çinlə

bağlı əhvalatlar da bu karvanlar vasitəsi ilə gəlib çatmışdır.

Ayrı-ayrı esse mətnlərini oxuduqca bir oxucu heyranlığımı gizlədə bilmirəm. Və eyni zamanda qürur

hadisələrlə bağlı maraqlı bədii əsərlər də yazılıb, filmlər də çəkilib.

Karlo Qotsi də Azərbaycana yad deyil. Elə "Turandot"la bağlı mövzunun özü onu istər-istəməz Azərbay-

lədir ki, azərbaycanlı oxucu onun əsərindən aldığı məlumatlar əsasında Qaldonini də, Qotsini də... yaddaşına həkk edir. Təsirli notlarla düşünsə də, hər bir oxucu üçün maraqlı ədəbi məlumatlar kimi yadda qalır.

Namaz Manafov "Turandot"un Nizami ilə bağlılığında, bütövlükdə Şərq sujeti olmasında fransız tədqiqatçıların və müəlliflərin də xidmətini unutmur: "Pöti dö La Krua 1712-ci ildə topladığı Şərq nağıllarını Parisdə "Fars nağılları" ("İran nağılları") adı ilə fransızca çap etdirdi. Pöti dö La Krua "Fars nağılları"na Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" poeməsindən bəzi hekayətləri də daxil etmişdi.

Fransız dramaturqu Alen Röne Lessaj (1668-1747) Nizaminin "Yeddi gözəl" poeməsindəki dördüncü hekayəni opera üçün işləmiş, "Çin şahzadəsi" adlı opera mətni yazmışdır. "Çin şahzadəsi" operası 1729-cu ildə Parisdə "Komedii Fransız" teatrında tamaşaya qoyuldu. Lesajın əsas qəhrəmanının adı Duamantindir.

Lesajın yazdığı komik opera venesiyalı Karlo Qotsiyə məlum idi və "Turandot" əsərini yazarkən Karlo Qotsi Lesajın səhnələşdirdiyi əsərdən istifadə etmişdir.

Deməli, dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" (1197-ci il) poeməsindəki "Slavayan qızının hekayəti" əsasında fransız yazıçısı Alen Röne Lesaj "Çin şahzadəsi" (1729-cu il, şahzadənin adı Duamantindir), Karlo Qotsi (1762-ci il) "Turandot" və Fridrix Şillər "Turandot, Çin şahzadəsi" (1801-ci il) əsərlərini yazmışlar. Həm Karlo Qotsidə, həm də Fridrix Şillərdə Çin şahzadəsinin adı Turandotdur. İlk dəfə fransız səhnəsinə qədəm qoyan Nizami sujetləri, sonralar, italyan və alman səhnələrinə yol tapmışdır". Göründüyü kimi, Namaz Manafovun bu dəyərli tədqiqat əsəri ilk baxışdan bir-birini daban basaraq gələn faktlarla bəlkə də qədərindən artıq zəngindir. Ancaq müəllif elə maraqlı müdaxilələrlə faktdan-fakta keçir ki, bu da tədqiqat əsərinin oxunaqlılığını təmin edir.

"Turandot, Çin şahzadəsi" başlığı ilə verilmiş ədəbi etüd daha geniş və əhatəli esse-düşüncələrdən ibarətdir. Burada əsərin birbaşa təhlili və obrazların ayrı-ayrılıqda xarakterizəsi cəlb edir.

Bəri başdan onu deyim ki, "Turandot, Çin şahzadəsi" kimi bir əsərin Qərb tənqidiyində görünməsindən başlayaraq keçdiyi yolu ardıcıl və şəxələnən əlaqələri ilə birlikdə izləmək o qədər asan başa gəlməzdi.

Bunun üçün müəllifin hədsiz zəhmət çəkərliyi, qırılmaz inadı və axtarışlarının uğurlu olacağına inamı təminat verib. Ayrı-ayrı "Turandot"ları izləyən, öyrənən müəllif onlar arasındakı fərqləri də görə bilib və nəhayət, əsas diqqətini Şillərin "Turandot, Çin şahzadəsi" pyesinə yönəldir.

(Davamı 9-cu səhifədə)

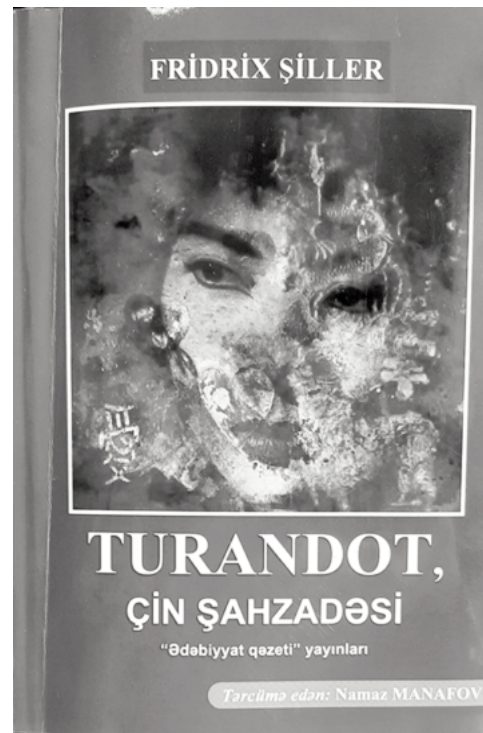
hissi keçirirəm. Qotsi özünün "Turandot" dramının mövzusunun Nizaminin "Yeddi gözəl" poemasının dördüncü hekayətindən götürüb və Şillər də "Turandot"u yenidən işləyib. Bu barədə məlumatı Namaz Manafov həm öz tədqiqatlarında gəldiyi nəticə kimi təqdim edir, həm də alman mənbələrində də bunun göstərildiyini təsdiqləyir.

"Turandot" Avropanı fəth edib və neçə yüz ildir ki, fəthlik zirvəsindən enmir.

Namaz Manafov esse etüdlərini maraqlı xatirə-səyahət elementləri ilə zənginləşdirir. Bu əsərə diqqətinin haradan gəldiyinə də işıq salır. Hələ 12 il bundan əvvəl o, Hötenin və Şillərin şəhərinə səyahət edib. Və burada bir çox tarixi, ədəbi həqiqətlərin insanların mənəvi mühitində canlı olaraq yaşadığını şahidi olub.

Maraqlı qeydlər diqqəti çəkir. Hötenin və Şillərin öz doğma şəhərində teatrın baniləri kimi xatırladığını yada salır. 220 il bundan əvvəl Veymar şəhərində Şillərin "Turandot, Çin şahzadəsi" əsəri tamaşaya qoyulur və beləliklə, ikinci dəfə "Turandot"a canlı teatr əfsanəsinin yeni həyatı da bəxş olunur. Biz onu da öyrənirik ki, venesiyalı italyan yazıçısı Karlo Qotsinin "Turandot" əsərindən iqtibas kimi yazılmışdır Şillərin əsəri. Karlo Qotsi "Turandot"u Şillərdən 40 il əvvəl - 1762-ci ildə yazmışdır.

Bütün bunlar sadəcə nə ədəbi, nə də sıradan olan tarixi hadisələr deyil. Şərqin Qərbi fəthinə dair yenilməz həqiqətlərdir. Namaz Manafov tədqiqatında venesiyalı tacirin - Marko Polonun da adını yada salır. Onu da qeyd edək ki, Marko Polonun İpək yolundan keçərək Çinə çatması və onun geri qayıdarkən başına gələn

cana bağlayan qırılmaz əlaqədir. Müəllif məşhur Karlo Qaldonini də yada salır. Onu da qeyd edək ki, Qaldoninin "Mehmanxana sahibəsi" əsəri teatrımızın qızıl fondunun nümunəsi kimi hərdən tamaşaçılara göstərilir. Namaz Manafov ayrı-ayrı sənətkarların arasındakı şəxsi münasibətlərə də işıq salır. Böyük sənətkarların bir-birinin şöhrətini necə qısqanmalarını özünəməxsus ifadə ilə oxucuya çatdırır. Məlum olur ki, paxıllıq insana xisləti kimi hər yerdə var. Çox təəssüf ki, Azərbaycanda bir az artıqdır. Karlo Qaldoninin (1707-1793) Venesiyanı tərk etməsi ilə bağlı qeydlər oxucu düşüncəsində xüsusi yaddaş elementinə çevrilir. Təəssüf qarışıq düşüncələrlə paxıllığın sənətkar üçün nə demək olduğunu təsəvvür edirik. Amma Namaz Manafov bu elementi elə şəkildə iş-

(Əvvəli 8-ci səhifədə)

Əvvəlcə, "Turandot" adı haqqında. Müəllif onu Çin xaqanın qızı olaraq oxucunun diqqətinə çatdırır. Sözü etimologiyasına da fikir verir. Və həmin sözü türk dilinin etimoloji sözlüyündəki mənalarını yada salır: "Turan" sözü türk mənşəlidir; tur - törəyən, çoxalan, var olan deməkdir". Və həmin etimoloji sözlükdə "tur" sözünün türk mənasının da göstərildiyini də yada salır. Nəhayət, "Turandot" türklərin qızı, türk qızı anlamında dəqiqləşdirilir.

Namaz Manafov "Turan" sözünün mahiyyətinə diqqəti çəkərək "Eski türk-moğol kişi adları sözlüyü"nü də mənəbə kimi yada salır. Və yenə də "türk qızı", "Turan qızı" anlamında olduğunu qeyd edir. Zənnimcə, Nazım Manafovun tədqiqatının ən maraqlı məqamları məhz bundan sonra oxucunu öz cazibəsinə alır. Şillərin əsərindən gətirdiyi

dot onu sevənlərə, elçi düşənlərə üç tapmaca verir. Kim tapmacanı bilərsə, onunla evlənəcək, bilməyənin boynu vurulacaq, başı şəhərin qala qapısından asılacaqdır. Nazım Manafov bu tipli müdaxilələrlə elə bir cazibə sahəsi yaradır ki, oxucu yazılanın tədqiqat əsəri olduğunu unudur. Sanki əsərin özünün ehtiva etdiyi aləmə düşür. Yaxud əsərdəki Xələf obrazı da çox maraqlı bir xarakter kimi diqqəti cəlb etdiyinə görə tədqiqatçı Nazım Manafov burada da onun xarakter cizgilərini önə çəkir. Xələfin öz sevgisinə inamı, mühitə təsiredici gücü və digər keyfiyyətlər onun ruhuna sədəqətinin təsdiqi kimi hiss olunur. Əsərdə digər obrazlar da maraqlıdır. Altun, Xələf, Timur, Almaz, Adelma, Zelima, Şirin kimi obrazlar bu əsərin bütünlüklə şərq təbiəti ilə bağlı olduğunu təsdiq edən real dəlillərdir. Nazım Manafov adların ilkin variantını da tədqiqatında bərpə edir. O, Zelimanı Səlimə kimi görür, Adelmanı Adilə kimi duyur. Başqa adlar da maraqlıdır; Barak, Tartal, Pantalón,

Vaxtanqov (1883-1922) 1922-ci ildə Qotsinin "Turandot" əsərini orijinal səhnə tərtibatı ilə tamaşaya qoymuşdur. Nəzillər dəyişdi, tamaşa uzun müddət Vaxtanqov səhnəsini bəzədi. Turandot bu teatrın simvoluna, bayrağına çevrildi. Bu gün Arbatda - Vaxtanqov adına teatrın qarşısında bir fəvvarə-abidə var: Qızılı paltarlı Şahzadə Turandot qızılı taxtda əyləşib (Abidə heykəltarası Aleksandr Burqanov tərəfindən qoyulub). Fəvvarəyə salınan rəngbərəng işıqlar Turandotu axşamlar daha gözəl edir. 1904-cü ildə alman astronom Maks Volf (Haydelberq rəsədxanası) tərəfindən kəşf edilən asteroid "Turandot" adlandırılıb". Beləliklə, tədqiqat haqqında qısa qeydlərimizi sona çatdırmadan əvvəl Nazım Manafovun "Turandot... türkçə, azərbaycanca danışır" esse-étudesünün mahiyyətinə diqqəti yönəldərək bu şərəfli missiyanı Nazım Manafov sözün həqiqi mənasında çox böyük uğurla yerinə yetirib deyirik.

Turandotun - türk qızının düşüncələrini ehtiva edən fikirləri bir daha yada salıb deyərdik ki, bunlar sanki Nizaminin hikmət və nəsihətlərinin ruhunu özündə saxlayan, qoruyan düşüncələrdir.

Çox arzu edərdik ki, Nazım Manafov tədqiqatlarını davam etdirdirsin. Turandotun məşhur tapmacalarının seriyasını dəqiqləşdirsin və həmin tapmacaları da tədqiqatına daxil etsin.

Tədqiqatda adı çəkilən obrazların, müəlliflərin, tarixi yerlərin foto şəkillərini toplusun. Bunun üçün rəsm əsərlərindən də istifadə etmək olar. Toplananları ayrıca kitab halında dərc etmək ədəbi düşüncə tariximizə əvəzsiz hədiyyə olardı.

Namaz Manafov görkəmli tədqiqatçıdır, lüğətcidir, alman-Azərbaycan əlaqələri ilə bağlı digər tədqiqat əsərləri də var. Ancaq bunların heç birisi olmasaydı, "Turandot, Çin şahzadəsi" əsərinin tərcüməsi və bu əsərlə bağlı yazdığı tədqiqat işi onun ədəbiyyat tariximizdə və ədəbi əlaqələr sayəsində əvəzsiz xidməti kimi əbədi yaşayacaqdır.

Zəngin yaradıcılıq yolu olan, ən böyük söz-sənət adamları da çox vaxt elə bircə əsəri ilə yaddaşlara yazılır.

yaxud Nazım Manafovun esse-étudesləri üzərində düşüncələr

sitatlarla türk qızının təbiətinin sanki rəsmi yadır: "Mənə rəhmsizdir, qəddardır deyən dillər yalan deyir. Qəddar deyiləm, azad yaşamqadır məqsədim".

"Nə adla başqasının malı olum? Azad yaşamaq haqqımdır. Xan qızı kimi haqqıma sahib çıxıram. Hüquqsuz olmaq istəmirəm".

"Asiyada gördüyüm bütün qadınlar kölə kimi təhqir olunur. Əzilmiş həmcinslərimin heyifini almaq istəyirəm beləcə".

"Azadlığımı qorumaq üçün yeganə silahım təbiətin bəxş etdiyi aqlım və zəkəmdir".

"Heç kimə yaxınlıq etmirəm. Kobud hərəkətlərindən iyənirəm. Gördükləri hər gözəlliyə acgözlüklə əllərini uzadırlar. Aqlına düşənə sahib olmaq istəyirlər kişilər". "Bütün kişilər sədəqətsizdir", bilirəm. Özlərindən başqa heç kəsi sevməzlər. Qədir-qiyət bilməz bu kişilər".

"İstədiyini əldə etmək üçün əvvəlcə qul, kölə olurlar önündə. Sahib oldularmı, zalımlaşır, zülmkar olurlar. Yalançı qururlarını, ehtiraslarını eşq və məhəbbət adlandırır. Bu duyğulardır onların ölüm oyununa çağırın".

"Əsl eşq və sədəqət təkə qadınlarda olur".

"Bir kişinin qollarına girməkdənsə, qəbirə girməyi üstün tuturam". Bu təqdim olunan mətnin hər bir cümləsi genetik ruh etibarlı ilə azad türk qızının xarakterik cizgilərini ifadə edir. Hər hansı bir rəssam məhz "Turandot"un həmin cümlələri əsasında onun şəklini də çəkə bilirdi. Turandotun yenilməzliyi, cəsəreti, sözünü açıq deyər bilməsi, kimliyinə inamı kimi keyfiyyətləri qədim türk mühitində yaşayan azad ruhun tərənnümü kimi səslənir.

Əsərdə çox maraqlı bir məqam da var. Turan-

Turfəddin (Türfəddin) kimi adların da mahiyyəti qədim türk-Çin İpək yolu coğrafiyasına fikri qanadlandıraraq aparıcı təsir amilləridir.

Müəllif "Turandot" operasının taleyindən də söhbət açır. Cakoma Puççininin "Turandot" operasının uğurlu taleyi sanki hər dəfə səhnədə qədim türk dünyasından - Şərqdən gələn sönməz, parlaq işığı yada salır.

"Turandot" operasının taleyində azərbaycanlı aktyorun - Yusif Eyvazovun da adı xatırlanır.

Tədqiqatın sonunda çox maraqlı daha bir fakt da var: "Yevgeni Vaxtanqov adına Moskva Akademik Dövlət Teatru. Teatrın bədii rəhbəri Yevgeni

Qarşıdan Nazım Manafovun 75 illik yubileyi gəlir. Zənnimcə, haqqında söhbət açdığımız möhtəşəm əsəri ilə o təkə müasir ədəbi mühitimizi yox, həm də Nizaminin ruhuna böyük sevinclər bəxş etmişdir. Axı bizdən ayrılanlara ruhu şad olsun deyirik. İnanıram ki, Nizaminin ruhu (əgər ruhlər haqqında deyilənlər doğrudursa) uca göylərdən Nazım Manafovun xüsusi minnətdarlıq duyğuları ilə seyir edir.

Əİ Rza Xələfli

02.05.2023